

अध्ययन अक्षम मुलांचे शैक्षणिक समावेशन स्वरूप व उपाय

श्रीमती मीना शेंडकर

संशोधक विद्यार्थिनी, सेवासदन शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, उल्हासनगर- 421 003.

Paper Received On: 25 DECEMBER 2022

Peer Reviewed On: 31 DECEMBER 2022

Published On: 01 JANUARY 2023

Abstract

विश्वातील मनुष्य जातीच्या सुखी, समृद्ध व संपन्न जीवनाकरीता आपण सर्व मनुष्यांच्या एकंदरीत कल्याणाचा व 'जगा व जगू द्या' या तत्वाप्रमाणे कार्य करीत असतो.

मानवी जातीच्या जीवनात विविध गुण वैशिष्टे असतात. बुद्धिमत्तेच्या व अध्ययन क्षमतेच्या आधारावर बालकांचे वर्गीकरण विविध पातळीवर केले जाते. उदा. कुशाग्र बुद्धिमत्ता असणारी बालके, सरासरी बुद्धिमत्ता असणारी बालके, अध्ययन अक्षम बालके इ. सर्व बालके शिक्षण समान पातळीवर घेऊ शकत नाही. तथापि सर्वांचे शिक्षण व्हावे याकरीता प्रत्येकाच्या गतीने शिकण्यासाठी विभिन्न परिस्थिती असणे आवश्यक आहे. या सर्वांचा विचार करून अध्ययन अक्षम मुले सहजपणे शिकू शकतात. याकरीता योग्य संधी व सोयी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. या अनुषंगाने या शोध निबंधात विचार, संशोधन करून अध्ययन अक्षम मुलांच्या शिकण्यासाठी उपाययोजना सुचविल्या आहेत.

[Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com](http://www.srjis.com)

प्रस्तावना

शिक्षण हा प्रत्येक मुलाचा मूलभूत अधिकार आहे. त्यामुळेच जगभरात प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे कार्यक्रम हाती घेतले गेलेले आहेत. भारतात शिक्षण हक्क कायदा तसेच जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम व सर्व शिक्षा अभियान अशा

कार्यक्रमांमुळे प्राथमिक शिक्षणाला चालना मिळाली आहे. अलीकडच्या काळात प्राथमिक, उच्च प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणातील एकूण नोंदणीचे प्रमाण वाढले असून हे खूप आशादायक आहे. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांचे प्राथमिक शिक्षणातील नोंदणी प्रमाणही वाढले आहे. वर्षे 2020-21 मध्ये विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण हे 21.91 लाख होते ते 2021-22 मध्ये 22.67 लाख इतके झाले म्हणजेच वर्षभरात विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या नाव नोंदणीत जवळपास 3.45% इतकी वाढ झाली आहे. (UDISE)मात्र शिक्षण हक्क कायद्यामुळे केवळ उच्च प्राथमिक स्तरापर्यंत मोफत शिक्षणाची हमी मिळालेली असल्याने माध्यमिक स्तरावरील शाळा गळतीचे प्रमाण चिंताजनक आहे. बहुतांश विद्यार्थी माध्यमिक स्तरावरच शाळा सोडतात त्यासाठी अनेक कारणे जबाबदार असले तरी सर्वांगीण शिक्षणाचा अभाव हे देखील एक महत्वाचे कारण आहे. प्रत्येक मुलाच्या गरजा समजून घेणाऱ्या समावेशक शिक्षणाचा अभाव दिसून येतो त्यामुळे मुलांची गळती मोठ्या प्रमाणात आढळते.

प्रत्येक व्यक्तीची अध्ययनाची शैली ही वेगवेगळी असते. काही विद्यार्थ्यांना एखादी बाब सांगितल्याबरोबर त्याला ती पटकन आकलन होते. तर काही विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी दृकश्राव्य माहितीची आवश्यकता असते. काही विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी शांत वातावरणाची आवश्यकता असते. विद्यार्थ्यांच्या वैविध्यपूर्ण गरजांची पूर्तता करणारी शिक्षण व्यवस्था ही यशस्वी मानली जाते. समाजात अशा काही व्यक्ती असतात की ज्यांना त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक क्षमतेनुसार औपचारिक आणि अनौपचारिक शैक्षणिक संरचनेत उपलब्ध असलेल्या अध्ययन अध्यापन प्रणालीपेक्षा विशेष सुविधा पुरवण्याची गरज असते. अशा बालकांना अपवादात्मक किंवा विशेष बालके असे म्हटले जाते आणि त्यांच्या शैक्षणिक गरजा विशेष शिक्षणातून पूर्ण केल्या जातात. विशेषतः सरासरी किंवा सामान्य बुद्धिमत्ता असूनही शाळेत शिकताना विद्यार्थ्यांना अडचणी येतात त्यालाच अध्ययनातील समस्या असे म्हणतात. वयानुरूप शिक्षण घेण्यात, वाचन, लेखन, गणित सोडविण्यात येणाऱ्या अडचणी म्हणजे अध्ययन समस्या होत. या समस्यांचे वेळीच निदान

व निराकरण न झाल्यास हे विद्यार्थी अभ्यासात मागे पडतात व बरेचदा शालेय शिक्षणातून त्यांची गळती होते. अशा अध्ययन अक्षमता असलेल्या बालकांनाही शिक्षणाचा अधिकार असून त्यांचे शैक्षणिक समावेशनात काय अडचणी येऊ शकतात व त्याचे निराकरण कशा प्रकारे केले जावे याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न सदर शोध निबंधातून करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे उद्देश-

1. अध्ययन अक्षमता ही संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. समावेशक शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
3. अध्ययन अक्षमता असलेल्या बालकाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.
4. अध्ययन अक्षम बालकांचा शिक्षणातील अडचणींचा मागोवा घेणे.
5. अध्ययन अक्षम बालकांसाठी अध्ययन-अध्यापनाची कार्यनीती ठरविणे.

संशोधन पध्दती-

सदर शोध निबंध हा पूर्णतः द्वितीयक तथ्यांवर आधारित असून दुय्यम तथ्य संकलनासाठी संशोधिकेने विविध संदर्भ ग्रंथ, शोध निबंध, इंटरनेटवरील माहिती, शासनाचे अहवाल व आकडेवारीचा स्त्रोत म्हणून वापर केलेला आहे. प्राप्त माहितीचे चिकित्सक आकलन करून माहितीचे विश्लेषण केलेले आहे.

अध्ययन अक्षमता:-

अध्ययन अक्षमता म्हणजे बालकांची शिकण्यातील अडचण होय. बालवयातच जेव्हा मुले गणित, भाषा असे विषय प्राथमिक शाळेत शिकायला लागतात तेव्हा त्यांना काही अध्ययन समस्या जाणवू लागतात. सामान्य बुद्धिमत्ता असूनही काही मुलांना वयानुरूप शिक्षण घेण्यात, वाचन, लेखन, गणित सोडविण्यात अडचणी येत असतील तर त्यांना अध्ययन अक्षम बालके असे म्हटले जाते.किर्क (१९६२) यांच्या मते, बालकामध्ये बोलणे, भाषा, वाचन, लेखन किंवा अंकगणितीय प्रक्रिया यामधील एक किंवा अधिक प्रक्रिया संपादनातील मंदता, विकृती किंवा विलंबित विकास होणे म्हणजे अध्ययन

अक्षमता होय. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन अक्षमतेचे कारण हे अनुदेशनात्मक घटकातील दोष हे कारण असत नाही तर प्रामुख्याने मेंदूची विकृती आणि भावनात्मक किंवा वर्तनात्मक विरोधाभास असतात, मानसिक मंदता, इंद्रियांतील दोष किंवा व्यंग अशीही अध्ययन अक्षमतेची कारणे असू शकतात. म्हणजेच अध्ययन अक्षमता ही विद्यार्थ्यांच्या ऐकणे, विचार करणे, बोलणे, वाचन, लेखन, शुद्धलेखन आणि अंकगणित कौशल्यांमधून प्रकट होते.

अध्ययन अक्षम बालकाची वैशिष्ट्ये-

अध्ययन अक्षमता असलेल्या मुलांमध्ये ठराविक लक्षणे दिसून येत नाहीत. परंतु काही लक्षणावरून आपण अंदाज लावू शकतो. अध्ययन अक्षमता असलेल्या बालकाची सर्वसाधारणपणे खालील वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

१. अध्ययन अक्षम विद्यार्थी सामान्य विद्यार्थ्यांप्रमाणे वाचन व लेखन करण्यात अडचणी निर्माण होतात.
२. एकदा अध्ययन केलेल्या गोष्टी पुन्हा स्मरण करताना खूप अडथळे येतात.
३. अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांत न्यूनगंड असतो.
४. नेतृत्व कौशल्यांचा अभाव असतो
५. आत्मविश्वासाचा अभाव
६. स्व अस्मिता कमी असते
७. अवधान स्थिर नसते. त्यामुळे प्रगती मंदगतीने होते.
८. सार्वजनिक ठिकाणी परिस्थितीशी जुळवून घेऊ शकत नाही.
९. काही मुलांच्या भाषा विकसित होत नाही.
१०. कामाच्या नियोजनाचा अभाव
११. नवीन वातावरणाशी जुळवून घेण्याची समस्या असते.
१२. साध्या व सोप्या गोष्टी करतांना अडचणी येऊ शकतात
१३. उदासीन वृत्ती असते. अभ्यासात व खेळात लक्ष नसते.

१४. आकलन क्षमतेचा अभाव (देसले, चित्रलेखा:२०१४)

अध्ययन अक्षम विद्यार्थी मतिमंद नसतात. तर ते कोणत्या तरी कारणामुळे मागे राहतात. अल्बर्ट आर्नस्टाईन हा वयाच्या नवव्या वर्षापर्यंत वाचू शकत नव्हता. जगप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ थॉमस अल्वा एडिसन हे त्या काळात अध्ययन अक्षम विद्यार्थी म्हणून ओळखले जात होते. असे अनेक महान व्यक्ती आहेत की, ज्या त्यांच्या लहानपणी अध्ययन अक्षम या समस्येने ग्रासलेल्या होत्या पण योग्य त्या मार्गदर्शन व प्रेरणेमुळे त्यांच्या कार्यक्षेत्रात ते सर्वोच्च पदावर विराजमान झाल्या. (देसले, चित्रलेखा: २०१४) म्हणजेच अध्ययन अक्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांना योग्यवेळी मार्गदर्शन प्राप्त झाल्यास त्यांची शैक्षणिक प्रगती शक्य होते.

समावेशक शिक्षण (Inclusive Education)-

समावेशक शिक्षणाद्वारे विविध गरजा असणाऱ्या बालकांच्या शैक्षणिक गरजांची पूर्तता केली जाते. भिन्न क्षमता असूनही विशेष गरजा असलेल्या बालकांना सामान्य बालकांसमवेत एकाच वर्गात शिकण्याची समान संधी ज्या शिक्षणात दिली जाते, त्यास समावेशक शिक्षण म्हणतात. हे शिक्षण 'समान संधी' तत्त्वावर आधारलेले असून या शिक्षणपद्धतीच्या मुख्य प्रवाहात सर्वांचा स्वीकार केला जातो. (मराठी विश्वकोश)

समावेशक शिक्षण या व्यवस्थेत 'विशेष खोली योजना' आणि 'फिरता शिक्षक योजना' (Mobile Teacher) अपेक्षित असतात. विशेष खोली योजनेनुसार बालकांच्या विशेष गरजांप्रमाणे खास शिक्षण साहित्य विशेष खोलीत उपलब्ध असते. फिरता शिक्षक योजनेत नियुक्त फिरत्या शिक्षकाने अनेक समावेशक शाळांना भेटी देऊन साधने व उपकरणे यांची ने-आण करणे, वेळापत्रक आखणी करणे, विशेष गरजांनुसार नियमित शिक्षकांशी व शाळेच्या प्रमुखांशी विचार विनिमय करणे, कार्यक्रमाचे नियोजन करणे इत्यादी अपेक्षित असते. सर्व तऱ्हेच्या मुलांना भेदभावरहित शिक्षणाची समान संधी, सर्वांना दर्जेदार शिक्षण या तत्त्वांवर समावेशक शिक्षण चालते. शिक्षकांनी विशेष प्रयत्न केल्यास विविध क्षमता असलेल्या मुलांचा (म्हणजे दोन्ही प्रतिभाशाली आणि विकलांग

बालके) विविध प्रयत्नांती सामान्य वर्गात यशस्वी शैक्षणिक समावेशन होऊ शकते.(Loreman Tim, Deppeler Joanne, and Harvey David: २००५)

अध्ययन अक्षम बालकांचे शिक्षण-

अध्ययन अक्षम मुलांना साधारणतः वयाच्या 6-7 वर्षापासूनच अध्ययनात अडचणी येतात. त्यांची अध्ययनातील अभिरुची कमी-कमी होत जाते व शाळा म्हणजे त्यांना ओझे वाटू लागते. अशा मुलांना वेळेवर उपचार न मिळाल्यास ते शिक्षण प्रक्रियेत मागे पडत जातात. अध्ययन अक्षम मुलांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव असतो. सतत चिंताग्रस्त व तणावपूर्ण मानसिकतेमुळे त्यांना शालेय वातावरणाशी समायोजन करणे अवघड जाते.

अध्ययन अक्षमता ही सामुहिक समस्या नसून ती व्यक्तिगत समस्या आहे कारण बालकांमधील अध्ययन अक्षमतेची कारणे बालकपरत्वे वेगवेगळी असू शकतात. त्यामुळे अध्ययन अक्षमता असलेल्या बालकांना योग्य अध्ययन-अध्यापनासाठी सर्वप्रथम अशा बालकांच्या अक्षमतेचे स्वरूप जाणून घेणे गरजेचे असते. अध्ययन अक्षमता असलेली बालके ही सर्वसामान्य मुलांपेक्षा वेगळी असतात त्यांच्या गरजा देखील सामान्य मुलांपेक्षा वेगळ्या असतात. बरेचदा या मुलांच्या अध्ययन अध्यापनासाठी विशेष सुविधांची, वर्ग, अध्यापन पध्दती, विशेष शाळा, विशेष शिक्षकांची गरज असते. अध्ययन अक्षम असलेल्या बालकांना समाजात समायोजन साधता येण्यासाठी या बालकांना विशेष अध्ययन अध्यापन पध्दतीद्वारे सुयोग्य शिक्षण प्रदान केले पाहिजे.

अध्ययन अक्षम बालकांमध्ये भाषिक व शैक्षणिक कौशल्य विकसित करण्यासाठी सकारात्मक पुनर्बलनचा उपयोग केला पाहिजे. या बालकांमध्ये न्यूनगंड व हीनभाव उत्पन्न होता कामा नये यासाठी शाळेत बहुआयामी शैक्षणिक दृष्टीकोनाचा अवलंब केला गेला पाहिजे. अध्ययन अक्षम विद्यार्थी हे सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांसारखेच असतात केवळ बौद्धिक बिघाडामुळे त्यांना अध्ययनात अडचणी येतात म्हणून त्यांच्या या अडचणी किंवा गरजा या प्रकारानुसार लक्षात घेऊन त्यांचे योग्य ते अनुकूलन करून त्यांची वैयक्तिक शैक्षणिक आराखड्यात नोंद केली जावी. या विद्यार्थ्यांचे अध्ययन ज्ञानरचनात्मक

स्वरूपात घडवून त्याचे मूल्यमापन सातत्यपूर्ण सर्वकष पध्दतीने केल्यास ते अधिक सार्थ ठरते.विविध अध्ययन अक्षमता असलेल्या मुलांच्या मूल्यमापनासाठी काही साधने किंवा तंत्रे आहेत. त्यात वाचन अक्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी अक्षरज्ञान चाचणी, सार्थ शब्दसमूह वाचन, प्रकटवाचन वगैरे. लेखन अक्षमता असणाऱ्या मुलांसाठी शब्दकोडे सोडविणे, सारांश लेखन, चित्रवर्णन वगैरे. आकडेमोड विषयक गणितातील अक्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी अंककोडे सोडविणे, कृतीयुक्त चाचणी, पाढ्यांच्या भंड्या वगैरे. संप्रेषण-आकलन अकार्यक्षमता असलेल्या मुलांसाठी वक्तृत्व, वादविवाद स्पर्धा, कथाकथन, गटचर्चा वगैरे तंत्रांचा अवलंब केल्यास त्यांचे सार्थ मूल्यमापन होऊ शकते. (ढेरे, राहुल; बागुल, विद्यादेवी व महाले, संजीवनी:२०१७)

अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांसाठी अध्ययन-अध्यापनाची कार्यनीती:-

पालक आणि शिक्षक हे बालकाचे आद्य मार्गदर्शक असतात. पालक किंवा शिक्षकच सर्वप्रथम मुलांचे वाचन, लेखन किंवा भाषा यामधील अडचणी ओळखू शकतात. अध्ययन अक्षमता असलेल्या मुलांसाठी आवश्यक आंतरनिरसन कार्यक्रम किंवा थेरपीसाठी मानसिक आरोग्य तज्ञ किंवा इतर प्रशिक्षित तज्ञांची मदत घेणे आवश्यक असते.

अध्ययन अक्षम बालकांच्या अध्ययन अध्यापनासाठी शिक्षकांनी खालील बाबींवर प्रामुख्याने भर दिला पाहिजे-

- अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांना सूचना थोडक्यात आणि सोप्या पद्धतीने सांगाव्यात.
- या विद्यार्थ्यांना व्याख्या रेकॉर्ड करण्याची परवानगी द्यावी.
- अभ्यासक्रमाच्या गरजेबाबत स्पष्ट सूचना द्याव्यात, परीक्षेच्या तारखा आणि स्वाध्यायाच्या तारखा सांगाव्यात.
- काही बदल झाल्यास अगोदरच माहिती द्यावी.
- दृक साधने आणि कृती पत्रके द्यावीत.
- एकापेक्षा जास्त पद्धतीने माहितीचे स्पष्टीकरण द्यावे.
- एकाच पाठात एकापेक्षा जास्त माहिती असल्यास त्या माहितीचे छोट्या-छोट्या पायऱ्यांमध्ये विभाजन करावे.

- सूचनांचे स्पष्टीकरण आणि आवश्यक माहिती समजण्यासाठी वेळ द्यावा.
- अभ्यासासाठी गाईड द्यावे किंवा परीक्षेसाठी आढावा कागद द्यावेत.
- कृती करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पर्यायी मार्ग उपलब्ध करू द्यावेत. उदा. तोंडी सादरीकरण करणे.
- लिखित कायाचे मुद्रित शोध करण्यासाठी त्यांना साहाय्य करावे.
- शब्द तपासणी आणि व्याकरण सुधारण्यासाठी साहित्य पुरवावे.
- विद्यार्थ्यांला अडचण असल्यास त्याला कोणती मदत हवी आहे ते विचारावे.

अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समावेशनासाठी उपाय:-

1. **अध्ययन अक्षम मुलांसाठी शाळेत स्वतंत्र लर्निंग डिसअॅबिलिटी सेंटर सुरु करावेत-**शंभरपैकी सहा विद्यार्थ्यांमध्ये कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची अध्ययन अक्षमता असते. अनेकदा शिक्षक व पालक यांना त्याची कल्पना नसते. विद्यार्थी अभ्यासात मागे पडतो याचा दोष त्यालाच दिला जातो. तो अभ्यासात का मागे पडतो याचे खरे कारण फार लोकांना माहितच नसते. लर्निंग डिसअॅबिलिटी सेंटर मार्फत अशा मुलांना ओळखण्यासाठी सर्वेक्षण केल्यास या मुलांचा शोध घेता येऊ शकतो.
2. **अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांबरोबर शिक्षकांनी सकारात्मक आंतरक्रिया ठेवाव्यात-**विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना सामान्य वर्गात यशस्वीपणे सामावून घेणे हे प्रामुख्याने शिक्षकांची इच्छा व त्यांच्या दृष्टीकोनावर अवलंबून आहे. विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांशी सकारात्मक आंतरक्रिया ठेवल्यास त्यांचे सामान्य वर्गात समावेश होऊ शकते. (Mireille Krischler and Ineke M. Pit-ten Cate: २०१९) अध्ययन अक्षमता असलेल्या मुलांचे सामान्य वर्गात समावेश करण्यासाठी प्राथमिक
3. **शिक्षक प्रशिक्षण-**शाळांतील सर्वच शिक्षकांना अध्ययन अक्षम मुलांना हाताळण्यासाठीचे आणि त्यांचा सामान्य वर्गात समावेश होण्यासाठी शिक्षकांना योग्य प्रशिक्षण दिले गेले पाहिजे.

4. **शाळेत रिसोर्स रुमची स्थापना करावी-** मुलांना नियमितपणे परवडणारे उपचारात्मक शिक्षण मिळावे यासाठी शालेय व्यवस्थापनाने शाळांमध्ये रिसोर्स रूमची स्थापना करावी आणि विशेष शिक्षकांची नेमणूक केली पाहिजे तरच अशा विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक समावेश शक्य आहे.

अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांचे सामान्य वर्गात यशस्वी समावेशन करण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक, योग्य शिक्षण तंत्र आणि पद्धती, मूल्यांकन कौशल्ये, समुपदेशन कौशल्ये आणि योग्य पायाभूत सुविधा आणि साहाय्यप्रणाली असे विविध घटक आवश्यक आहेत. तर शिक्षकांचे अपुरे ज्ञान, अपुरे प्रशिक्षण आणि अपुऱ्या पायाभूत शैक्षणिक व प्रशासकीय सुविधा हे समावेशक शिक्षणातील अंमलबजावणीत अडथळे ठरतात. अध्ययन अक्षम मुलांच्या शैक्षणिक समावेशनासाठी हे अडथळे प्रथमतः आपण दूर केले पाहिजे.

संदर्भसूची-

- Ariel, A. (1992). 'Education of Children and Adolescents with learning Disabilities'. New York: Maxwell Macmillan International
- Lerner, Janet, W. (2002). 'Learning Disabilities: Theories Diagnosis and Teaching Strategies' (9th Edition) Boston: Houghton Mifflin College Div.
- Loreman Tim, Deppeler Joanne, and Harvey David. (2005). 'Inclusive Education: A Practical Guide to Supporting Diversity in the Classroom' New Delhi: Routledge Falmer
- UDISE Report- 2021-22, Ministry of Education, Government of India, New Delhi, <http://dashboard.udiseplus.gov.in>.
- देसले, चित्रलेखा .(2014). 'अध्ययनअक्षम विद्यार्थ्यांसाठी खेळावर आधारित अध्ययनाची आवश्यकता'. An International Peer Reviewed Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies, Special Issue, Arihant College of Education National Seminar, 2013-2014, <https://www.srjis.com/pages/pdfFiles/14692660544.7-Desale-C.N.pdf>
- ढेरे, राहुल; बागुल, विद्यादेवी व महाले, संजीवनी .(2017). 'अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक शैक्षणिक आराखड्याद्वारे ज्ञानरचनात्मक मूल्यमापन'. AAyushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ), National Annual Conference on Assesment And Accreditation of Teacher Education Institutes (16th and 17th December, 2017) Organized by S.S.B. College of Education, Shrirampur, Page- 276- 282
- मोंडकर, सुधीर (2019). समावेशक शिक्षण. मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, <https://marathivishwakosh.org/3070/>
- सांगोलकर, अरूण .(2011). नवीन जागतिक समाजातील शिक्षणाचे विचारप्रवाह. नाशिक: इनसाईट पब्लिकेशन्स.